

УДК 930.1[737(477)]

DOI <https://doi.org/10.32782/facs-2024-3-21>

Олексій АРТЮХІН

аспірант, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, вул. Лаврська, 9, м. Київ, Україна, 01015

ORCID: 0009-0003-8257-1826

Бібліографічний опис статті: Артюхін, О. (2024). Презентація руських князів на сфрагістичних та нумізматичних пам'ятках у сучасній українській історіографії. *Fine Art and Culture Studies*, 3, 151–156, doi: <https://doi.org/10.32782/facs-2024-3-21>

ПРЕЗЕНТАЦІЯ РУСЬКИХ КНЯЗІВ НА СФРАГІСТИЧНИХ ТА НУМІЗМАТИЧНИХ ПАМ'ЯТКАХ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У роботі висвітлюється значення монет, медалей, печаток, та інших нумізматичних та сфрагістичних об'єктів, які відіграють ключову роль у реконструкції історичного контексту та підтвердженні архівних знахідок. Розглядається, як українські історики використовують ці артефакти для відновлення історичної правди, особливо в контексті періоду Київської Русі та часів козацтва. Також акцентує на новітніх дослідженнях, які вносять суттєві доповнення в історичну науку, розширюючи горизонти розуміння історичних подій через артефакти, знайдені в Україні, та їх аналіз.

Мета роботи – здійснити аналіз новітніх наукових розвідок присвячених темі дослідження презентації киево-руських князів на нумізматичних та сфрагістичних пам'ятках.

Методологія дослідження полягає в застосуванні компаративного, емпіричного та теоретичного методів.

Наукова новизна – автор розглядає інформацію про істориків та їхні праці, котрі здійснили вагомий внесок у дослідження презентації київських князів та атрибутів влади, що карбувались на князівських монетах та печатках.

Висновки. Проаналізувавши ступінь дослідженості проблеми презентації руських князів на сфрагістичних та нумізматичних пам'ятках можна побачити, що тема привертала пильну увагу науковців та не втрачає своєї актуальності, оскільки постійно знаходяться нові пам'ятки, або ж дослідники звертають увагу на нові факти та вносять суттєві доповнення в спостереження своєї попередників.

Стаття показує, як князі використовували ці артефакти для підкреслення своєї влади, ідентичності та династичних зв'язків. Особлива увага приділяється способам, через які сучасні українські історики інтерпретують ці зображення, звертаючи увагу на іконографію, символіку та контекст використання. В роботі використовуються компаративний та іконографічний методи аналізу, що дозволяє висвітлити зміни в презентації князівської влади на протязі часу та відображення цих змін у сучасних наукових працях. Стаття робить внесок у розуміння того, як історичні наративи відтворюються та реінтерпретуються на основі археологічних та нумізматичних даних.

Ключові слова: сфрагістика, інсигнії влади, княжі знаки, булла, нумізматика.

Oleksiy ARTYUKHIN

Postgraduate student, National Academy of Culture and Arts Management, 9 Lavrska St, Kyiv, Ukraine, 01015

ORCID: 0009-0003-8257-1826

To cite this article: Artyukhin, O. (2024). Presentatsiia ruskykh kniaziv na sfracistychnykh ta numizmatychnykh pamiatках u suchasniy ukrainskii istoriohrafii [Portrait images of russian princes on sfragistic and numismatic sources: historiography of the issue]. *Fine Art and Culture Studies*, 3, 151–156, doi: <https://doi.org/10.32782/facs-2024-3-21>

PORTRAIT IMAGES OF RUSSIAN PRINCES ON SFRAGISTIC AND NUMISMATIC SOURCES: HISTORIOGRAPHY OF THE ISSUE

The work highlights the meaning of coins, medals, seals, and other numismatic and sfracistic objects, which play a key role in the reconstruction of the historical context and confirmation of archival findings. It examines how Ukrainian historians use these artifacts to restore historical truth, especially in the context of the period of Kievan Rus and the times

of the Cossacks. It also emphasizes the latest research that makes significant additions to historical science, expanding the horizons of understanding historical events through artifacts found in Ukraine and their analysis.

The purpose of the work is to carry out an analysis of the latest scientific research devoted to the topic of research on the presentation of Kievan Rus' princes on numismatic and sfragistic monuments.

The research methodology consists in the application of comparative, empirical and theoretical methods.

Scientific novelty – the author examines information about historians and their works, who made a significant contribution to the study of the presentation of Kyiv princes and the attributes of power that were minted on princely coins and seals.

Conclusions. Having analyzed the degree of research into the problem of the presentation of Russian princes on sfragistic and numismatic monuments, it can be seen that the topic has attracted the close attention of scientists and does not lose its relevance, since new monuments are constantly found, or researchers pay attention to new facts and make significant additions to observations of their predecessors.

The article shows how princes used these artifacts to emphasize their power, identity, and dynastic connections. Particular attention is paid to the ways in which contemporary Ukrainian historians interpret these images, paying attention to iconography, symbolism, and context of use. The work uses comparative and iconographic methods of analysis, which allows to highlight the changes in the presentation of princely power over time and the reflection of these changes in modern scientific works. The article contributes to the understanding of how historical narratives are reproduced and reinterpreted on the basis of archaeological and numismatic data.

Key words: sfragistics, insignia of power, princely signs, bulla, numismatics.

Актуальність проблеми. Дослідження презентації киево-руських князів, в т. ч. їхніх портретних зображень, особових і родових знаків, символів влади тощо, мають давню традицію в українській історіографії, що була започаткована ще наприкінці ХІХ – напочатку ХХ ст. (Гавриленко, Чайка, 2004). Утім, до часу здобуття Україною незалежності в 1991 р., ці студії не мали системного характеру, оперували здебільшого лише окремими пам'ятками та стосувалися переважно принагідними спостереженнями з даної теми, висловленими в контексті інших проблем. Власне, лише в останні 30 років були здійснені спроби дати цілісне осмислення проблемі презентації руських князів на сфрагістичних і нумізматичних пам'ятках Х – першої половини ХІІІ ст. До того ж – із оперттям на комплексне дослідження цих пам'яток (1000 років української печатки, 2013).

Одним із найбільш помітним у цій сфері є доробок О. Алфьоров, що складається з цілого ряду статей, що присвячені аналізу іконографічних особливостей руських печаток (Алфьоров, 2012).

Так, у роботі «Інсигнії влади на давньоруських печатках ХІ–ХІІ століттях» він детально проаналізував походження, функції та практики використання різноманітних знаків влади руських правителів, навів численні паралелі з подібними інсигніями, що їх уживали візантійські імператори та володарі на Заході. Особливу увагу автор приділив таким інсигніям як – княжа шапка, діадема, шолом, держава (сфера), скіпетр, хрест. В статті досить детально описується кожен вище вказаний елемент, наведено приклади печаток

та ідентифіковано їх власників, а також подано ілюстративний матеріал, що підкріплює висновки дослідження (Алфьоров, 2012).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти презентації князів на сфрагістичних і нумізматичних пам'ятках розглянуто в роботах О. Зінченка. Зокрема, в його статті про семантику знаку Володимира Святославича подано історіографічний огляд цієї проблеми та запропоновано можливі шляхи розв'язання семантики руських княжих знаків загалом (Зінченко, 2010). Певні особливості іконографії княжих знаків розглянуто в роботах С. Климовського (Климовський, 2007), В. Козака (Козак, 2007), та М. Нечипоренка (Нечипоренко, 2008). Уживання інсигній влади під час обряду інтронізації розглянуто в статті В. Рички (Ричка, 2007).

Мета роботи – здійснити аналіз новітніх наукових розвідок присвячених темі дослідження презентації киево-руських князів на нумізматичних та сфрагістичних пам'ятках.

Виклад основного матеріалу дослідження. Своєрідним доповненням цього дослідження була стаття цього ж автора – «Молівдовули київських князів другої половини ХІ – кінця ХІІ століття (за матеріалами сфрагістичної колекції О. Шереметьєва)», в якій головну увагу зосереджено на зображеннях інсигній влади великими князями київськими (Алфьоров, 2012). В іншій статті О. Алфьорова – «Жіночі печатки Київської Русі» не менш детально простежено іконографію жіночих молівдовулів, наголошено на їх подібності до тогочасних візантійських зразків (Алфьоров, 2013).

Зокрема, в статті про були князів Ярополка-Петра і Володимира-Василя, в якій автор детально характеризує залишки сфрагістичного комплексу знайденого у Бородянському районі Київської обл. Аналізуючи зображення на печатках автор порівнює особливості зображення київського князя із образом візантійських імператорів на печатках датованих X–XI ст. Також дослідник висуває припущення про належність булл князям Ярополку та Володимиру Святославовичу (Алфьоров, 2013).

В статті О. Артюхіна про печатку князя Мстислава Ізяславича описано та проаналізовано її оформлення, з окремою увагою на іконографію у зв'язку з фактами біографії князя (Алфьоров, 2012).

В інших статтях цього автора головну увагу приділено динаміці змін в іконографії княжих печаток XI–XIII ст. (Алфьоров, 2013).

У розвідці Ярослава Книша «*Sigillum Leonis*» автор проводить науковий аналіз латиномовної свинцевої печатки, котра тривалий період не привертала достатньої уваги з боку науковців. Автор висуває гіпотезу, що власником даної печатки був князь Лев Юрійович (1308–1323), а сама сфрагістична пам'ятка використовувалася для внутрішнього вжитку. Також дослідник припускає, що зображення двозубана печатці, було ні чим іншим як «зубом князя Лева» (Книш, 2010).

Окремі аспекти презентації князів на сфрагістичних і нумізматичних пам'ятках розглянуто в роботах О. Зінченка. Зокрема, в його статті про семантику знаку Володимира Святославича подано історіографічний огляд цієї проблеми та запропоновано можливі шляхи розв'язання семантики руських княжих знаків загалом (Зінченко, 2010).

Уживання інсигній влади під час обряду інтронізації розглянуто в статті В. Рички (Ричка, 2007). Особливо детально описано процедуру утвердження правителя у його верховних правах – посіданні великокнязівського престолу. В цьому контексті автор аналізує зображення князя Володимира та інсигній влади на його монетах. Зокрема, відзначається, що князя одягнено в плащ із широким галуном, що застебнутий фібулою у вигляді підкови на правому плечі. У руках князь тримає хрест, а голова увінчана вінцем із коштовним камінням. Прикметно, що остання присутня на златниках і срібниках усіх

чотирьох типів. Деякі монети, що карбувались під час правління київського князя Володимира (златники та срібники I типу), демонструють схожість не з візантійськими монетами, а з імператорськими печатками X ст. В іншій статті В. Рички, що присвячена знакам влади у репрезентації верховної влади у Київській Русі, описано предметний ряд та виявлено символічний зміст атрибутів влади (Ричка, 2007). Ще одна стаття цього автора присвячена презентаційним функціям княжого вбрання та інсигній влади (Ричка, 2007).

В контексті даної проблеми необхідно звернути особливу увагу на дослідження історика О. Однороженко, передусім настаттю, що присвячена іконографії щитів на руських печатках XI–XIII ст. (Однороженко, 2023) в якій детально простежено іконографію княжих щитів і знаків на них, що складала основу тогочасної руської геральдики. В зведеному каталозі, в якому описано княжі печатки XIII–XVI ст., особливу увагу привертають сфрагістичні пам'ятки з зображенням правителів Руського королівства (Однороженко, 2015). Загалом же, вміщені в цій роботі численні пам'ятки з пізнішого періоду, вказують на виразну тяглість сфрагістичної традиції між добою Київської Русі та пізнім Середньовіччям.

Певний підсумок в осмисленні проблеми презентації руських князів за допомогою знаків розпізнавання представлено в першому томі синтетичного дослідження цього ж автора про середньовічну геральдику Русі (Однороженко, 2023). Зокрема, О. Однороженко приходить до висновку, що особово-родові знаки руських князів X–XIII ст. займали доволі помітне місце серед інших засобів презентації княжої влади. За його спостереженням початкова форма княжих знаків становила собою двозуб, зображення якого зустрічаються на різноманітних пам'ятках кінця IX–X ст. Лише в останній третині X ст. на його підставі було створено цілий ряд особових знаків нащадків князя Святослава. У наступних же поколіннях княжого роду до особово-родових знаків всі представники фамілії додавали різноманітні зміни або до долішньої частини знаку, або через зміну кількості зубців, або ж додавали до них другорядні елементи, такі як хрести, розгалуження, квітки, геометричні фігури та ін. (Однороженко, 2023).

Ще однією синтетичною роботою, що присвячена княжим знакам, є нещодавнє дослідження Ю. Дибі (Діба, 2024). Автор ґрунтовно аналізує джерела, на яких присутні зображення княжих знаків і подає їх детальну класифікацію, звертає увагу на особливості іконографії, залежно від матеріалу пам'ятки. Врешті приходиться до обґрунтовано висновку, що найдавнішою формою княжого знаку була фігура двоуба з простим лінійним накресленням.

У дослідженні детально розглянуті численні теорії походження та значення княжих знаків. При цьому застосовано складну класифікацію різноманітних версій, що дозволяє зорієнтуватися в значній за обсягом літературі питання. Здійснивши відповідний огляд джерел Ю. Діба висуває власну теорію походження найдавніших княжих знаків Русі. При цьому він спирається на порівняння цих знаків із зображеннями на давніх пам'ятках острова Крит, зокрема – з символом «Роги освячення». За висновком автора запозичення цих символів могло відбутися під час перебування руського війська на острові (Діба, 2024).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Наукова новизна – автор розглядає інформацію про істориків та їхні праці, котрі здійснили вагомий внесок у дослідження презентації київських князів та атрибутів влади, що карбувались на князівських монетах та печатках.

Проаналізувавши ступінь дослідженості проблеми презентації руських князів на сфрагістичних та нумізматичних пам'ятках можна побачити, що тема привертала пильну увагу науковців та не втрачає своєї актуальності, оскільки постійно знаходяться нові пам'ятки, або ж дослідники звертають увагу на нові факти та вносять суттєві доповнення в спостереження своїх попередників.

Таким чином, проаналізувавши ступінь дослідженості проблеми презентації руських князів на сфрагістичних та нумізматичних пам'ятках можна дійти висновку, що тема привертала пильну увагу науковців та не втрачає своєї актуальності, оскільки постійно знаходяться нові пам'ятки, або ж дослідники звертають увагу на нові факти та вносять суттєві доповнення в спостереження своїх попередників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. 1000 років української печатки. Київ, 2013.
2. Алфьоров О. Жіночі печатки Київської Русі. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. *Збірка наукових праць*. Ч. 22–23. 2013. С. 488–502.
3. Алфьоров О. Інсигнії влади на давньоруських печатках XI–XII ст. *Сфрагістичний щорічник*. Вип. III. 2012. С. 32–46.
4. Алфьоров О. Молівдовули київських князів другої половини XI – кінця XII століття (за матеріалами сфрагістичної колекції О. Шереметьєва). *Сфрагістичний щорічник*. Вип. II. 2012. С. 5–74.
5. Артюхін О. Іконографічні зміни зображень на княжих буллах династії Мономаховичів XI–XIII ст. *Сфрагістичний щорічник*. Вип. IV. 2012. С. 95–107.
6. Артюхін О. Печатка Мстислава Ізяславича (за матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих). *Сфрагістичний щорічник*. Вип. III. 2012. С. 47–52.
7. Артюхін О. Формування типології князівської булли на прикладі печаток Ярослава Мудрого та його нащадків другої половини XI ст. *Сфрагістичний щорічник*. Вип. I. 2011. С. 367–374.
8. Гавриленко В., Чайка Р. Вислі свинцеві булли з Пліснеська: факти і гіпотези До джерел. *Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Т. I. Київ Львів, 2004. С. 562–593.
9. Діба Ю. Imago Gentis Tauroscithae: легендарний родовід руси в князівських особових знаках X–XI століть., 2024. С. 525–532.
10. Зінченко О. Семантика Володимирового тризубця: дискусії без кінця *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди*. Серія: Історія та географія. 2010. Вип. 39. С. 218–223.
11. Климовський С. Київські монети Володимира Ольгердовича: пріоритет політики чи економіка. *Історико-географічні дослідження в Україні*. Вип. 10. 2007. С. 358–375.
12. Книш Я. Sigillum Leonis. Княжа доба. Вип. III. Львів, 2010. С. 257–267.
13. Козак В. Образ і влада. Княжі портрети у мистецтві Київської Русі XI ст. 2007.
14. Нечипоренко М. Таємниці княжого герба. *Віче*. 2008. № 15.
15. Однороженко О. Геральдика середньовічної Русі (України). Т. I: *Генега руської геральдики*. X–XIII ст. 2023. 720 с.

16. Однороженко О. Зображення щитів на руських печатках XI–XIII ст. *Сфрагістичний щорічник*. Вип. V. 2015. С. 150–267.
17. Однороженко О. Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XVI ст. 2009. 320 с.
18. Ричка В. «Владимиръ на столѣ». Обряд інтронізації в Київській Русі. *Ruthenica*. Т. VI. 2007. С. 115–133.
19. Ричка В. Знаки влади: організація та форми репрезентації верховної влади у Київській Русі. *Український історичний журнал*. 2009. № 1. С. 67–83.
20. Ричка В. Мода й ритуал: кодекс убрання в Київській Русі. *Український історичний журнал*. 2020. № 5. С. 4–21.
21. Хромова І. Атрибуція монет Чернігово-Сіверського князівства: проблеми та здобутки. *Сіверянський літопис*. 2008. № 3. С. 22–28.

REFERENCES:

1. 1000 rokiv ukraïnskoi pečatky (2013) [1000 years of ukrainian seal.] Kyiv, [in Ukrainian].
2. Alforov O. (2013) Zhinochi pečatky Kyïvskoi Rusi. Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky [Women's seals of Kyivan Rus. Special historical disciplines: issues of theory and methodology]. *Zbirka naukovykh prats*. Ch. 22–23. 2013. S. 488–502. [in Ukrainian].
3. Alforov O. (2012) Insyhnyi vlady na davnoruskykh pečatkakh KhI– KhII st [Insignia of power on ancient Russian seals of the 11th–12th centuries]. *Sfrahistychnyi shchorichnyk*. Vyp. III. S. 32–46. [in Ukrainian].
4. Alforov O. (2012) Molivdovuly kyïvskykh kniaziv druhoi polovyny KhI – kintsia KhII stolittia (za materialamy sfrahistychnoi koleksii O. Sheremetieva) [Molyvdovuly of the Kiev princes of the second half of the 11th – the end of the 12th century (based on the materials of the sfragistic collection of O. Sheremetyev)]. *Sfrahistychnyi shchorichnyk*. Vyp. II. 2012. S. 5–74. [in Ukrainian].
5. Artiukhin O. (2012) Ikonografichni zminy zobrazhen na kniazhykh bullakh dynastii Monomakhovychiv KhI–KhIII st [Iconographic changes of the images on princely bulls of the Monomakhovich dynasty of the 11th–13th centuries]. *Sfrahistychnyi shchorichnyk*. Vyp. IV. S. 95–107. [in Ukrainian].
6. Artiukhin O. (2012) Peçatka Mstyslava Iziaslavycha (za materialamy sfrahistychnoi koleksii Muzeiu Sheremetievych) [Seal of Mstislav Iziaslavych (based on the materials of the Sheremetyev Museum's sfragistic collection)]. *Sfrahistychnyi shchorichnyk*. Vyp. III. S. 47–52. [in Ukrainian].
7. Artiukhin O. (2011) Formuvannia typolohii kniazivskoi bully na prykladi pečatok Yaroslava Mudroho ta yoho nashchadkiv druhoi polovyny KhI st [The formation of the typology of the princely bull on the example of the seals of Yaroslav the Wise and his descendants of the second half of the 11th century]. *Sfrahistychnyi shchorichnyk*. Vyp. I. S. 367–374. [in Ukrainian].
8. Havrylenko V., Chaika R. (2004) Vysli svyntsevi bully z Plisneska: fakty i hipotezy Do dzherel [Hanging lead bullae from Plisnesk: facts and hypotheses. To the sources]. *Zbirnyk naukovykh prats na poshanu Oleha Kupchynskoho z nahody yoho 70-ricchia*. Т. I. Kyiv Lviv. S. 562–593. [in Ukrainian].
9. Dyba Yu. (2024) Imago Gentis Tauroscithae: lehendarnyi rodovid rusy v kniazivskykh osobovykh znakakh Kh–KhI stolit. [Imago Gentis Tauroscithae: the legendary lineage of Rus in princely personal signs of the 10th–11th centuries]. S. 525–532 [in Ukrainian].
10. Zinchenko O. (2010) Semantyka Volodymyrovoho tryzubtsia: dyskusii bez kintsia [Semantics of Volodymyr's trident: discussions without end] *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. H. S. Skovorody. Serii: Istorii ta heohrafiia*. 2010. Vyp. 39. S. 218–223. [in Ukrainian].
11. Klymovskiy S. (2007) Kyïvski monety Volodymyra Olherdovycha: priorytet polityky chy ekonomika [Kyiv coins of Volodymyr Olherdovich: the priority of politics or economics]. *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini*. Vyp. 10. S. 358–375. [in Ukrainian].
12. Knysh Ya. (2010) Sigillum Leonis [Sigillum Leonis.]. *Kniazha doba*. Vyp. III. Lviv C. 257–267. [in Ukrainian].
13. Kozak V. (2007) Obraz i vlada. Kniazhi portrety u mystetstvi Kyïvskoi Rusi KhI st. [Image and power. Portraits of princes in the art of Kievan Rus of the 11th century] [in Ukrainian].
14. Nechyporenko M. (2008) Taiemnyi kniazho herba [Secrets of the princely coat of arms]. *Viche*. № 15. [in Ukrainian].
15. Odnorozhenko O. (2023) Heraldyka serednovichnoi Rusy (Ukraine) [Heraldry of medieval Rus (Ukraine)]. Т. I: Geneza ruskoi heraldyky. Kh–KhIII st. 2023. 720 s. [in Ukrainian].
16. Odnorozhenko O. (2015) Zobrazhennia shchytiv na ruskykh pečatkakh XI–XIII st [Images of shields on Russian seals of the XI–XIII centuries]. *Sfrahistychnyi shchorichnyk*. Vyp. V. 2015. S. 150–267. [in Ukrainian].
17. Odnorozhenko O. (2009) Ruski korolivski, hospodarski ta kniazivski pečatky KhIII–KhVI st [Russian royal, household and princely seals of the 13th–16th centuries.]. 2009. 320 s. [in Ukrainian].

18. Rychka V. (2007) «Владимуръ на stolѣ». Obriad intronizatsii v Kyivskii Rusi [“Vladimir on the table”. The rite of enthronement in Kyivan Rus]. Ruthenica. T. VI. S. 115–133. [in Ukrainian].
19. Rychka V. (2009) Znaky vlady: orhanizatsiia ta formy reprezentatsii verkhovnoi vlady u Kyivskii Rusi [Signs of power: organization and forms of representation of supreme power in Kyivan Rus]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. № 1. S. 67–83. [in Ukrainian].
20. Rychka V. (2020) Moda y rytual: kodeks ubrannia v Kyivskii Rusi [Fashion and ritual: dress code in Kyivan Rus]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. № 5. S. 4–21. [in Ukrainian].
21. Khromova I. (2008) Atrybutsiia monet Chernihovo-Siverskoho kniazivstva: problemy ta zdobutky [Attribution of coins of the Chernigov-Siver Principality: problems and achievements]. Siverianskyi litopys. № 3. S. 22–28. [in Ukrainian].